Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської обласної державної адміністрації

Новгород-Сіверські СТАРОЖИТНОСТІ

Газета Комунального закладу Чернігівської обласної ради
Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника
«Слово о полку Ігоревім»

№3 (3) липень-вересень
2019 р.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ – 1030 РОКІВ

«…І сказав Володимир: «Се не добре є, що мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні.»

989 р. – заснування Новгорода-Сіверського
1078-1079 рр. – перша письмова згадка про Новгород-Сіверський міститься у «Повчанні своїм дітям» Володимира Мономаха.
1097 р. – стольне місто Новгород-Сіверського князівства.
1620 р. – місто отримало Магдебурзьке право.
1781-1796 рр. – центр Новгород-Сіверського намісництва.
1802 р. – повітове місто у складі Чернігівської губернії.
1923 р. – центр району та округу.
1932 р. – районний центр Чернігівської обл.
2014 р. – місто обласного підпорядкування.

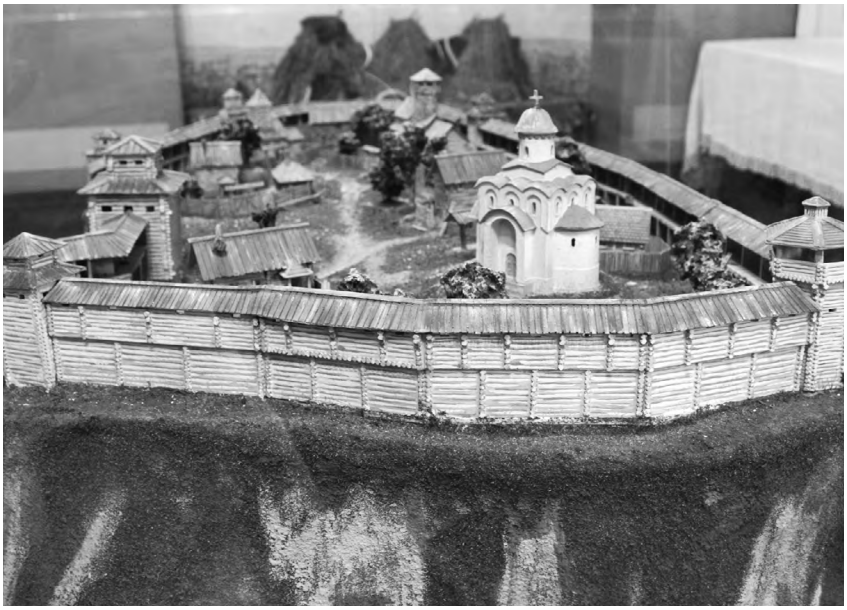

КАЛЕНДАР ПАМ'ЯТНИХ ДАТ
(жовтень-грудень)

1 жовтня – Всесвітній день архітектури.

14 жовтня – День захисника України.

День українського козацтва.

28 жовтня – День вигнання нацистських окупантів з України.

9 листопада – День української писемності та мови.

Всеукраїнський день працівників культури та майстрів народного мистецтва.

21 листопада – День Гідності та Свободи.

23 листопада – День пам'яті жертв голодоморів.

6 грудня – День Збройних Сил України.

6 грудня – 120 років з дня народження Олександра Оглоблина (1899-1992), українського історика, архівіста та політичного діяча.

14 грудня – День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

21 грудня – 130 років з дня народження Стефана Таранушенка (1889-1976), мистецтвознавця, дослідника української архітектури.

ПРО ЗАСНУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

Іван Кедун
к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету ім. М.В.Гоголя.

«Вивчення давньоруського періоду історії Новгород-Сіверського та його округи триває з кінця XIX ст. За цей проміжок часу накопичена значна кількість матеріалів, що стали об'єктом розгляду в ряді розвідок та праць узагальнюючого характеру. Початок досліджень у цьому напрямку був покладений у працях П.В. Голубовського, Д.І. Багалія, Д.Я. Самоквасова. В XX ст. розробка цієї проблематики була продовжена А.В. Кузою, А.П. Моцею, В.П. Коваленком, Є.О. Шинаковим, О.В. Григор'євим. Крім того, існує низка наукових розробок, що висвітлюють історію Новгород-Сіверського в контексті загального розвитку давньоруської держави (роботи М.Н. Тихомірова, Б.О. Рибакова, А.К. Зайцева, П.П. Толочка та ін.).

Давній Новгород-Сіверський розташований на високому правому березі Десни, прорізаному численними ярами. Його дитинець (урочище Замок; Замкова гора), займав високий (до 50 метрів) останець правого корінного берега Десни. Саме давньоруське місто складалось з трьох основних структурних частин: дитинець, Окольний град, обнесений окремою лінією укріплень та відкриті посади.

Більшість вчених погоджується з тим, що Новгород-Сіверський, як і інші давноруські міста, виник на місці роменського поселення. Втім, як і підтверджують останні археологічні дослідження,А.В. Куза припускав, що місто сформувалося з декількох роменських поселень, одне з яких було розташоване на території замку. Варто зауважити, що цю точку зору підтримують і інші дослідники, зокрема О.П. Моця та В.П. Коваленко. Вірогідно, Новгород-Сіверський починає набувати міських ознак саме з кінця X ст., що співпадає з часом відображеного в літописі централізованого будівництва фортець князем Володимиром Святославичем. Це дозволило датувати заснування міста X ст.

Можна згадати, що О. В. Григор'єв висловив припущення, згідно якому вже за роменського часу Новгород-Сіверський розвинувся у протоміське поселення, що значно збільшує його вік. Однак, на сьогодні, аргументація дослідника на користь такої гіпотези не є переконливою і вимагає перевірки в ході подальших археологічних досліджень.

На жаль, численні літописні згадки про Новгород-Сіверський дають нам досить незначну інформацію щодо його топографічної структури. Так, ми не знаходимо в них жодного повідомлення про центральну укріплену частину – дитинець. Зважаючи на відсутність будь-яких літописних згадок про нього в описах облог міста під час військових конфліктів 1146, 1152, 1176 років, можна припустити, що дитинець жодного разу не було захоплено. Швидше за все, він мав міцну фортифікаційну систему. Проте, це єдиний висновок щодо топографії дитинця, який можна зробити спираючись на матеріали літописів.

Міський дитинець виникає на місці роменського поселення. З часом він перетворюється в центр давньоруського міста, що складалось із дитинця, подолу, укріпленного Окольного граду та неукріплених посадів. Міський посад в цілому розвивався в поступово, поширюючись на територію, не зайняту раніше сіверянськими поселеннями. В XII ст. його територія була оточена стаціонарною лінією укріплень, що складались із валів та ровів. За матеріалами літопису відомо, що до міста вело кілька воріт: Курські, Острожні та Чернігівські. Відкриті посади формуються у XII ст. на захід від укріплень Окольного граду. Таким чином, на початок XIII ст. площа Новгород-Сіверського збільшується до 60 га. Відзначимо, що при картографуванні виявлених комплексів стає помітною тенденція до розвитку міста у західному від дитинця напрямку в XII – XIII ст. Його східна частина (в межах оборонних споруд) була активно заселена тільки до XI ст., слідів більш пізньої забудови там, на сьогодні, не виявлено.

ПОБУТУВАННЯ ПАРЕМІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВІРУВАНЬ У НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ РАЙОНІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Лариса Бодяко
вихователь Новгород-Сіверської гімназії імені К.Д. Ушинського, учитель української мови та літератури

За роки незалежності України виникла потреба у комплексному вивченні духовної культури українців у регіональному вимірі, необхідність дослідження теоретичних засад вивчення пареміологічних одиниць вірувань, повір'їв, забобонів як фольклористичних фразем. Фольклор віддалених історичних епох зберігся далеко не в усіх регіонах України. Однак Полісся, зокрема Новгород-Сіверщина, є надзвичайно перспективним ареалом щодо фольклористичних розвідок. Рештки архаїчної язичницької культури сіверян знаходять свій вияв у повсякденному житті, впливають на формування духовної культури та світогляд.

Пареміологічні одиниці вірувань, повір'їв, забобонів – це невід'ємна частина національної культури, яка потребує всебічного висвітлення. У системі жанрів народнопоетичної творчості паремії посідають проміжне становище між одиницями мови та фольклору.

У статті уточнено, розширено уявлення про пареміологічні одиниці повір'їв та забобонів північного мікроареалу Новгород-Сіверського району Чернігівської області. З метою виявлення побутування дохристиянських вірувань сіверян проведена фольклористична розвідка селами цього регіону.

Аналіз історіографічних джерел свідчить, що фольклор північної частини Чернігівщини, зокрема Новгород-Сіверщини, досліджений недостатньо. Перші спроби наукового осмислення матеріалу з духовної культури українців належали І. Вагилевичу, Я. Головацькому, М. Костомарову, М. Маркевичу.

Апогей наукового інтересу до народних вірувань і повір'їв припадає на середину XIX – початок XX століття – час значного національного піднесення в Україні. До цього періоду належать праці М. Костомарова, А. Кот-

ляревського, В. Міллера, Б. Грінченка, І. Франка та інших. На початку 1990-х рр. було видано працю І. Огієнка, у якій він розглядає взаємодію дохристиянських вірувань та християнських елементів у світогляді українців.

Основним джерелом для написання роботи стали тексти народних оповідань, переказів, бувальщин, повір'їв, у яких містяться вірування сіверян, записаних під час фольклористичних розвідок селами Бирине, Буда-Вороб'ївська, Кам'янська Слобода, Лизунівка, Печенюги, Троїцьке Новгород-Сіверського району та м. Новгород-Сіверський. Серед респондентів – люди різних вікових категорій, рівня освіти, чоловіки та жінки.

У регіональному визначенні м. Новгород-Сіверський та села північного мікроареалу, які репрезентують сіверські говірки, – це соціальний та географічний простір, у якому відбувається соціалізація людини. У віруваннях та повір'ях відобразилося стародавнє бачення світобудови, розуміння окремих явищ природи, організація життя та побуту сіверян.

Більшість дослідників відмічають надзвичайно велику семантичну близькість понять «вірування», «повір'я», «забобони». Але відмінність у значенні наведених вище лексем усе ж таки є.

Вірування позиціонують як релігійні уявлення людей, які сприймаються без логічного пояснення, тобто на віру, і становлять основу релігійного світогляду, обрядів та ритуалів.

За значенням повір'я дуже близьке до вірування. Головна відмінність у тому, що повір'я побутують як система уявлень та поглядів без сталого словесного оформлення й більше пов'язані з язичництвом, ніж вірування.

Забобони – це численні вірування та уявлення, пов'язані з пересторогами, обмеженнями, заборонами, первісна міфологічна мотивація яких частково або повністю втрачена.

У своєму дослідженні ми аналізуємо повір'я, які мають оповідну форму побутування (перекази, бувальщини, народні оповідання, оповідки тощо). Повір'я, які втрачають текстову форму, продовжують існувати як вербальні пареміологічні одиниці у вигляді речень чи фразеологізмів (Не можна викидати обрізані нігті). Невербальні форми існування повір'їв побутують у фіксованих діях людини (Якщо чорна кішка перебігла дорогу, то треба потриматися за ґудзик, щоб нейтралізувати дію негативного знака).

На основі зібраного фольклористичного матеріалу пропонуємо таку систему класифікації повір'їв та забобонів сіверського краю за тематичним принципом: магічно-сакральні, демонологічні, міфологічні, повір'я, які пов'язані з культами стихій.

Магічно-сакральні. Перш за все це велика кількість повір'їв та забобонів про відьом. За переказами відьми шкодять людям, тваринам через наговорені речі: голки, курячі яйця, висушені рослини, землю, узяту з кладовища або з місця, де дряпають кігтями коти та собаки, наговорюють її і підкладають у двір людям, яким хочуть нашкодити. За повір'ям після цього люди можуть хворіти або помирати, худоба зводиться, земля не родить. Вірогідно, у таких випадках ми маємо справу з залишками фетишизму.

Сіверяни здавна вірили в магічну силу непочатої води. Чимало магічних дій було пов'язано з оранкою, весняним циклом польових робіт. У селі Троїцьке люди вірять у те, що треба покачатися по ріллі щойно посадженого городу, щоб урожай був щедрим.

Демонологічні. У віруваннях сіверян збереглися численні спогади про нижчих духовних істот. Найбільш поширеним з них був образ домовика. Здавна існує обряд забирати домовика з собою, коли люди переходять у нове житло. Кликали його такими словами: «Мой добрый памошник, хадем са мной у нову хату жить! Там будиш у тяпле, в дабре!» (с. Кам'янська Слобода).

До демонологічної істоти слід унаслежнити й змія, образ якого описаний у селах Печенюги та Троїцьке під час фольклористичних розвідок. Змієм називали істоту, на яку міг обертатися відьмак або потойбічний дух.

Міфологічні. Ряд забобонів та пересторог народна уява пов'язує з образами русалок. Особливо небезпечними вони ставали на зелену неділю, з чим пов'язано ряд забобонів. Цей тиждень ще називали навчин, або русалії. У четвер не можна шити, прясти, вишивати, вчиняти тісто, бо русалки прийдуть, усе це понівечать, а ще можуть залоскотати до смерті, а тих, хто купається, - затягнути в воду й потопити. Кажуть, що ті, хто бачив русалок і втік від них, згодом починав «заходіть у голаву», тобто божеволіти.

У зв'язку з цим існує ряд обрядодій та їх словесних супроводів, які описані в селі Кам'янська Слобода. «Русалкі палять кастри і якшо пахадіть па той залє нячаянна, будуть русалкі хадіть па пад вокнами і візивать. Штоб у ваду русалкі не затягнулі, перяд купаніям раньшя ваду хрястілі, казавши малітву: «Хрястітяся, русалкі, хрястом, вадой святой и вагнём, засвятітяся, няхрящёния ві пяряд Божими сілами».

Повір'я, пов'язані з культами стихій. Поклоніння стихіям – одна з архаїчних форм відносин людини та природи. На більш пізніх етапах воно поступово заміщується поклонінням не самим стихіям, а духам цих стихій. Існує ряд замовлянь, примовок, якими люди намагалися вплинути на них. Це такі як «Дощик, дощик припусті, шоб калюжкі патякалі», або «Дощик, дощик пярстань, ми паєдім в Бєрястань, Богу маліцца, царю хваліцца» (с. Лизунівка, Троїцьке).

У народі вважали, що вогнем можна очиститися від хвороб, навіювання, зурочення тощо. І в наш час люди вірять, що погану енергію в домі можна знищити вогнем: для цього запалюють свічку, куплену в церкві, й обходять усі кімнати за годинниковою стрілкою, хрестять кути, стіни, вікна й читають «Отче Наш» (м. Новгород-Сіверський).

Багато повір'їв та пересторог пов'язані з землею. Її вважали живою істотою, тому й зверталися до неї як до живої. У Новгород-Сіверському районі поряд зі словом «земля» старі люди вживають постійний епітет «свята» (як варіанти – «свята зямєлька», «свята зямліца»). Земля годує людей і дає їм останній прихисток. Сіверяни не кажуть «померти», а вживають більш образний вислів: «Калі на має вочі зямлі насипять» (с. Троїцьке, Смяч, Пушкарі). Земля могла зцілювати: відомий спосіб лікування невеликих ран – присипати їх землею.

Спроба впливати на стихію, зокрема мороз, проявляється у закликаннях морозу, а потім його прогнанні, що супроводжується своєрідними фраземами-замовляннями: «Мароз, Мароз, іді куті єсті!», «Трящі ня трящі прийшлі вадохрящі. Уже ня к Ряздву, а к Пятру» (с. Троїцьке).

Отже, повір'я та забобони для пересічного носія давньої фольклористичної картини світу мали бути оберегами від порушення усталеної гармонії. Наші предки розглядали світ як знакову систему, яку можна прочитати.

Народні вірування, повір'я та забобони – це не просто обожнення сил природи, а багатовіковий досвід людей окремої місцевості або цілого народу. Віра в надприродне – це те, що єднало народні та офіційно-релігійні вірування людей. Вони пережили віки й зараз зберігаються в текстах народних оповідань, оповідок, коротких вербальних пареміологічних формах, невербальних діях-пересторогах, які побутують на теренах Новгород-Сіверщини.

Проведене дослідження підтверджує, що рештки архаїчної язичницької віри сіверян знаходять свій вияв у повсякденні сучасників, відтак, – впливають на формування їх духовної культури та світогляд. Дохристиянські вірування й досі побутують у новгород-сіверських селах.

ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ТОРГОВИХ РЯДІВ У НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

Наталія Коврижко
бібліотекар музею

Історія торгових рядів у Новгороді-Сіверському розпочалася дуже давно.

На початку XIX ст. бурхливий розвиток торгівлі спонукав купців та міщан до будівництва чи придбання крамниць, погребів та складів.

У великих та повітових містах такі споруди будували часто. Деякі з них збереглися і до наших днів. Конструкція в них, зазвичай, типова: в основі прямокутна споруда, що має внутрішні приміщення, та відкрита галерея, по якій можна пересуватися між крамницями. Є приклади, коли торгові ряди були двоповерхові: перший поверх призначався для торгівлі, другий – для житла або контори власника.

У 1805р. серед серії проектів перепланування повітових міст Чернігівщини , Олександром I було затверджено план міста Новгорода-Сіверського.

На кресленику 1834р., що зберігається в Чернігівському архіві, вже бачимо декілька дерев'яних лавок, і ті, що тільки планувалися до забудови. Серед цікавинок цього історичного документу можна відзначити хлібну шопу, що була розміщена якраз посередині сучасної площі, будівлю присутствених місць та заплановані до будівництва крамниці на території теперішньої райспоживспілки. Вулиця, яку ми зараз називаємо Базарною, означена як Головнотрактова. Чи була ця назва в ужитку, чи використовувалася тільки в документах – питання окремої розвідки.

Історія мурованих рядів розпочинається набагато пізніше – одного нещасливого липневого дня 1853 р. Цей день відомий через величезну пожежу, що спалахнула в одному з будинків і знищила весь дерев'яний ряд торгових крамниць.

Трохи оговтавшись від стихії новгород-сіверські купці звертаються до городничого з проханням дозволити їм будувати кам'яні лавки на місті тих, що згоріли.

Городничий Едуард Ритц у рапорті до цивільного губернатора Катона Шабельського клопочеться, аби пан губернатор дав згоду купцям будувати лавки, які б стали окрасою міста, а торговцям надійним захистом від вогню та злодіїв. А на термін до завершення будівництва, дозволив би облаштувати дерев'яні балагани на торговій площі. Пан Ритц просить задовольнити його звернення, не відкладаючи на довгий розгляд, бо якщо будівництво затримається, то торговці, залишившись у тимчасових балаганах, наражаються на небезпеку від вогню, і будь-який нещасний випадок може призвести до повного їх розорення. Ініціатива купецтва була підтримана губернатором, але з умовою, що по закінченню будівництва рядів балагани будуть розібрані.

Очікувати проект будівництва купцям довелося довго.

В листі до городничого вони пояснюють, що хотіли б побудувати крамниці там само, де були збудовані попередні, в одну лінію, але під спільним дахом. Дерев'яні ряди були окремими лавками і мали між собою невеликі проходи.

Розглянувши всі побажання власників, губернатор дає розпорядження Чернігівський Будівельний та Дорожній Комісії розробити проект плану та фасаду торгових рядів. Виконав це доручення помічник архітектора пан Поливанов у 1855 р.

Розчаруванню новгород-сіверських купців, коли вони отримали проект, не було меж. З'ясувалося, що план будівлі не відповідає побажанням замовників: менший корпус замість 8 крамниць мав тільки 7. По периметру корпусів автор пропонував галерею, яка забрала б корисну торгівельну площу, не передбачив протипожежних брандмауерів, крім того, не прив'язав споруду до плану місцевості, поставив ряди прямо в яр.

Розпочалося нове довготривале листування з поясненнями. Торговці наполягали на перегляді їхнього прохання та переробленні проекту. Виготовивши власний кресленик разом з запропонованим, надсилають до губернатора з поясненнями, чому наданий ним від архітектора проект не може бути прийнятий.

А поки тривав розгляд справи, з'ясувалися дві важливі обставини, які суттєво вплинули на подальший хід та терміни будівництва.

Своє бажання будувати крамниці в рядах виявили кілька осіб, які до пожежі лавок на цьому місці не мали. Городничему довелося вимагати у всіх документи, які б підтверджували право власності на ділянки.

Який резонанс мала ця справа можна уявити по листу одного з торговців.

30 червня 1855 р. 3-ї гільдії купець Данило Цапеницький на їм'я імператора подає прохання, в якому зазначає, що на місці згорілих лавок залишилися його чотири кам'яні погреби та власна земля, що дісталася по законному документу, наданому Міською Думою та купчим, здійсненим у Повітовому суді. А також наголошує, що до складу заявників входять такі особи, що не мають землі на вказаному місті. На завершення просить дозволити разом з іншими законними власниками будівництво крамниць, а зі свого боку обіцяє звести чотири кам'яні лавки під залізним дахом згідно плану та фасаду затвердженими владою.

Серед власників крамниць, що зуміли підтвердити своє право були купці 3-ї гільдії: Данило Цапеницький, Семен Садовень, Василь та Єфімія Качигіни, Олександр та Домнікія Лузанови, Іван Парфеновський, Кирило Федоренко, Василь Павленко, Саня Брагилевська, Трохим та Логин Сорокіни; міщани: Єфросинія Федоренко, Васса Пономаренко та Нестор Меркулов.

Завдяки клопотанню цих поважних добродіїв та безпосередньому їх фінансуванню будівництва, зараз у місті маємо пам'ятку національного значення. Мимоволі вони попрацювали над формуванням історичного обличчя Новгорода-Сіверського, і, як обіцяли, збудували споруду, що стала окрасою місту.

А торговці, що не підтвердили свого права власності Биховський, Слонім та Брук, були відсторонені від участі в улаштуванні лавок.

Коли остаточно з'ясувалося, що під запланованими до будівництва рядами зовсім не має міської землі, стало зрозуміло, що згідно «Циркуляра» Головноуправляючого шляхів сполучення та громадських будівель від 9 січня 1839р. складання планів та фасадів для приватних осіб не є обов'язком Комісії. Новгород-сіверському городничому доручалося повідомити торговців, щоб вони звернулися до професійного архітектора, який би зробив проект і надав його на затвердження у Будівельну Комісію.

Такий спеціаліст був знайдений. Це був губернський архітектор пан Щитинський. Він взяв за основу кресленики Поливанова , зробивши в них виправлення з урахуванням рекомендацій Комісії та побажань замовників.

8 лютого 1856 р. виправлений проект Торгових рядів було схвалено.

Затверджені копії з проектів разом з планом місцевості було надіслано до Новгород-Сіверської міської поліції для вручення замовникам, а пану Поливанову, в зв'язку з тим, що Новгород-Сіверський знаходився на його ділянці, наказано на місті контролювати хід виконання робіт.

Будівництво Торгових рядів вже майже добігало кінця, та спокійному його завершенню завадив скандал. У 1860 році стіни обох корпусів рядів були зведені, але в більшому корпусі посередині світила діркою одна з крамниць.

Справа в тому, що кожен з учасників будував свою ділянку рядів окремо від іншого, не наймаючи спільного підрядчика, який би весь об'єм споруди зводив одночасно. В зв'язку з цим різноплановим графіком виконання робіт склалася ситуація, коли всі торговці свої лавки збудували, а один – ні.

Цим торговцем був Трохим Сорокін. Неодноразові нагадування влади про взяті на себе зобов'язання з будівництва він ігнорував, та ще на ім'я імператора написав скаргу на городничого.

В свою чергу городничий звернувся з рапортом до Будівельної Комісії, де вказав, що вже декілька разів звертався до купця і брав з нього підписки про зобов'язання, і що не зведена його лавка потворить всю споруду, та просив Комісію змусити Сорокіна до виконання обов'язків.

Розглянувши претензії обох сторін Резолюцією Громадського Присутствія наказано під наглядом міської поліції спонукати купця Сорокіна до скорішого завершення будівництва. А якщо він до 1 вересня 1861р. крамниці не збудує, то до нього буде вжито суворих заходів як до неслуха проти розпоряджень влади.

Та попри всі суперечки та розгляди, довге листування, затвердження проектів тощо Торгові ряди у Новгороді-Сіверському було збудовано. На плані міста під 1867р. вони означені як «корпуси кам'яних лавок», а серед покупців та торговців отримали назву «червоних» – крамниці довшого корпусу та «залізних» – меншого. Авторами споруди можна вважати обох архітекторів – Поливанова та Щитинського. За стилем Торгові ряди відносяться спеціалістами до пізнього класицизму.

Таким чином, донедавна Торгові ряди датувалися науковцями кінцем XVIII початком XIX століття, зараз достеменно відомо, що вони були зведені з 1856 по 1861 роки.

За час свого існування лавки піддалися незначним змінам і майже повністю зберегли первісну структуру та стильові особливості. Будівлі Торгових рядів являють собою два одноповерхові цегляні корпуси прямокутної форми, що складені з окремих приміщень. З південного боку вони об'єднані загальними відкритими галереями з арками, що спираються на стовпи. Більший корпус на підвалі, в довжину має 100 м, менший підвали має на бокових фасадах, у довжину вдвічі коротший.

У 60-роках XX століття Торговим рядам надано статус пам'ятки національного значення. В 1985р. розроблено проект реставрації та включено до республіканського туристичного маршруту «Намисто Славутича».

МОТИВИ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» В ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Олена Бунак
старший науковий співробітник
відділу давньоруської літератури.

Розповідаючи про П. Куліша, як про письменника, не можна оминути його зацікавленість давньоруської поемою «Слово о полку Ігоревім». Багато видатних людей того часу намагалися знайти автора твору, визначитися з жанром, розтлумачити темні місця тощо. Працюючи над «Словом» Пантелеймон Куліш зробив припущення, що це дума, яка дійшла до нас у зміненому переписувачами вигляді: «Тільки незрозуміла випадковість викинула нам із безодні забуття одну думу о полку Ігоревім, але і та дійшла до нас у спотвореному вигляді. Поняття тодішніх переписувачів допускали зміни в чужій розповіді на власний смак…». Куліш вважав думу українським національним епосом. Епос, або епічна поема – різновид літературного жанру, який існував до XVIII століття, в основі якого лежить народний переказ. Щодо авторства «Слова…», то автором Куліш вважав людину, яка безпосередньо брала участь в самому поході.

Серед українських письменників XIX ст. Куліш частіше за всіх звертався до образів «Слова» і залюбки використовував їх в своїй творчості. Найчастіше він звертається до образу Бояна. Неодноразово згадує це ім'я в своїй поемі «Грицько Сковорода», у вірші «Побоянщина» перший рядок є варіацією на тему зачину «Слова…»:

Колись Боян, співець потужний,
Дзвонив у струни золоті,
Мов соколів десяток дружний
Пускав з-під хмар на лебеді,
Не соколи, персти бистрії,
Пускав на струни він живії
І рокотом про старину
Звав Русь хоробру на войну.

Вподобав Пантелеймон Куліш і образ дружини князя Ігоря – Ярославни. В художній інтерпретації саме Плач Ярославни є джерелом незгасаючої поезії. Також він хоче підкреслити значимість для української культури образу Ярославни.

Мотиви давньоруської поеми можна знайти в поезіях «Солониця», «Мальована гайдамаччина», «Дівоче серце», «Привітання з Доном», «До Ганни Барвінок», «До рідного народу», в трилогіях «Байда» і «Цар Наливай», в драмі «Петро Сагайдачний». Літературна спадщина П. Куліша дуже різноманітна за жанрами: історично-побутова й філософська тематика, громадсько-політична та інтимна лірика, переклади та переспіви. В багатьох творах він використовує фольклорно-етнографічний матеріал, наприклад, у поемі «Кумейки» (про битву з поляками) натрапляємо на ремінісценції зі «Слова о полку Ігоревім»: розпустили орли крила, з орлами злітались, коники заржали, никли трави жалощами, гнулось древо з тучи та інші.

У збірці «Хуторні недогарки» П.Куліш широко застосовує образи і лексику «Слова»: «Пустыня, глушь... Путивль и славный Киев / Сюда свою сторожу высылали. / Здесь русичи„незнаемое поле» / «Черленьiми щитами« прегражда̀ли. / Здесь о полуночи телеги кочевые / Свирепых половцев «как лебеди кричали». / А мы, то волки серые степные, / С Сулы — стрелы на Дон их прогоняли. / «Зегзицею» сюда летела Ярославна / За «милым ладою« с путивльского «забрала», / Бобровым рукавом, омоченным в Каяле, / На «жестком теле» раны обтирала... / Прошли века, и вновь пустыня, глушь немая, / Умолкли звуки плача Ярославны, / Повсюду мертвый сон; забвенья тьма густая / Покрыла славные воителей курганы».

А ось ще один перегук з твором:

Куліш: Тоді вже на Україні рідко де плугатарі на воликів гукали,/ А частіше ворони на полях кричали,/ труп ділячи між собою,/ А галки свою річ говорили,/ Збираючись летіти на кривавеє поле.

Слово: Тогда по Руской земли ретко ратаеве кикахуть,/ Но часто врани граяхуть,/ трупиа себе деляче,/ а галици свою речь говоряхуть,/ хотять полетети на уедие.

Майже всі поезії П. Куліша мають епіграфи (з Святого Письма, творів Шевченка,російської та світової літератури, фольклору). Епіграфи – органічна частина, вступний акорд вірша.

Вплив «Слова» відчувається і в його прозових творах. В поемах «Уляна Клюшниця», «Маруся Богуславка», «Куліш у пеклі». Деякі інтонації поеми відчуваються в історичному романі «Чорна Рада», в оповіданні «Січові гості», в російськомовному романі «Алексей Однорог», присвяченому подіям «смутних часів» на Новгород-Сіверщині (1604 р.).

Все своє життя П.Куліш цікавився «Словом…». У своїй творчості постійно звертався до образів поеми, вважав цей твір високим взірцем літературних досягнень періоду Київської Русі. Критик Микола Зеров вказує на зв'язок творчості П. Куліша із класичними джерелами, а «Слово о полку Ігоревім» » і є класичне джерело. Він наголошує, що «Куліш у думках власного витвору скрізь намагається спиратися на джерела. Він запозичає образи «Слова о полку Ігоревім», переказує уступи козацьких літописців…». Критик відзначає, що саме цим Куліш вніс в літературу «досить густий народнопоетичний український колорит».

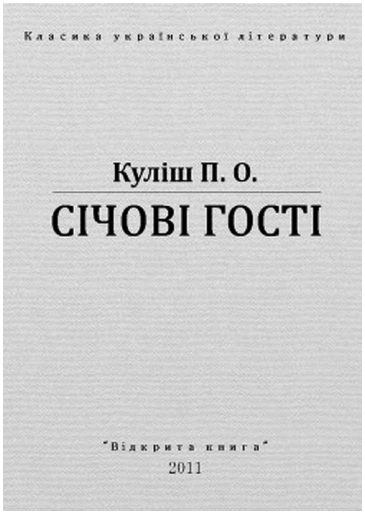

КРИНИЦІ

Олена Радченко
заступник з науки

У найстаріших куточках міста Новгород-Сіверський, Домотканові та Покровщині, є джерела високоякісної питної води, які з силою вириваються з надр землі на поверхню. Одне з них носить назву «Ярославова криниця». Легенда розповідає про те, що в давнину біля цієї криниці на дні яру ріс дубовий гай, де водилося багато вепрів. Не раз приїздив сюди на полювання Ярослав Мудрий. І завжди він зупинявся біля джерела. Ще одна легенда стверджує, що в таких водоймах живуть сіверянські духи – Криниці – до яких звертаються, щоб у господі був добробут та гаразди.

Говорячи про обрядову культуру Чернігово-Сіверщини, не можна не згадати жінку, яка усе своє життя присвятила вивченню рідного краю, його обрядів та звичаїв. Це Пелагея Яківна Литвинова-Бартош (1833-1904) – фольклористка, етнографиня, краєзнавиця. Вона досліджувала народний побут, звичаї та обряди Сіверщини. Збирала старовинні народні орнаменти, писанки, плахти, рушники та інше. Підготувала опис давніх українських свят зимового циклу народного календаря тощо.

Науковий доробок Пелагеї Литвинової-Бартош дає нам можливість краще пізнати життя і звичаї нашого народу в минулому, допомагає зрозуміти цінність та необхідність традицій та обрядів, що передаються від покоління до покоління.

Одну з легенд, записаних авторкою у Новгороді-Сіверському, що була надрукована у журналі «Киевская старина» за квітень 1884 р., подаємо тут мовою оригіналу.

Пелагея Яківна Литвинова-Бартош

ДВА СООБЩЕНІЯ ПО ЧАСТИ НАРОДНЫХЪ ВѢРОВАНІЙ.

1) Криница—богиня плодородія у сѣверянъ.

Слово *криница*, или по подольскому говору „кирныця", означающее обыкновенно обрамленный источникъ ключевой воды, не глубокій колодезь, въ вѣрованіяхъ малорусскаго племени, по крайней мѣрѣ нѣкоторыхъ мѣстностей, имѣетъ особое значеніе—божества, или особаго рода духовъ, сходныхъ съ русалками, но и отличающихся отъ нихъ.

Авторъ „Исторіи Сѣверской Земли до половины XIV вѣка", въ главѣ III „Внутренній бытъ Сѣверской Земли" (стр. 89—90), въ подтвержденіе вѣрованія Сѣверянъ въ подземную жизнь умершихъ, приводитъ повѣрье, сохранившееся въ черниговской губерніи—центрѣ Сѣверянской области, о „существованіи *Криницъ*". „Въ Новгородъ-Сѣверскѣ, говоритъ онъ, и теперь еще есть *родникъ* [1]), носящій названіе *Заручайской криницы*, на срубѣ котораго по народному повѣрью сидятъ *криницы*, прекрасныя дѣвы съ русыми волосами"... и т. д.

Въ виду недостаточныхъ свѣдѣній объ этнографическомъ распространеніи *вѣрованій* и легендъ, немудрено смѣшать *русалокъ* съ *криницами*. Но достаточно знать главнѣйшіе признаки этихъ двухъ родовъ *духовъ*, чтобы съумѣть отличить *русалку* отъ *криницы*. О *русалкахъ* мы имѣемъ болѣе свѣдѣній и прямо имѣемъ возможность причислить ихъ къ разряду *нимфъ*, какъ нѣмецкія *Ундины*. Волоса они имѣютъ *зеленоватые*, живутъ въ *водѣ*—рѣкѣ, прудѣ, даже болотѣ, однимъ словомъ вездѣ, откуда возможно проникнуть въ подземное царство, гдѣ онѣ имѣютъ великолѣпные чертоги и куда заманиваютъ людей. Для соблазна этихъ послѣднихъ онѣ выходятъ, въ извѣстные дни года, въ лѣсъ и прячутся между вѣтвями на деревьяхъ. Происхожденіе ихъ едва-ли не исключительно изъ *утопленницъ*.

Совсѣмъ иное мы должны видѣть въ *криницахъ:* жилища ихъ исключительно только въ самыхъ водяныхъ *ключахъ*, будь они въ колодцахъ или въ рѣкѣ. Гдѣ нѣтъ ключей, тамъ нѣтъ и *криницъ*, хотя могутъ быть *русалки*. Происхожденіе криницъ мнѣ не случилось до сихъ поръ узнать, хотя я слыхала одну легенду, объ одной криницѣ, но врядъ-ли ее можно приспособить къ криницамъ вообще. Вотъ эта легенда: „Гуляли дѣвчата по берегу болота и подъ берегомъ увидѣли блестящей бѣлизны цвѣтокъ [1]), которымъ залюбовались. Одна изъ нихъ залюбовавшись сорвала цвѣтокъ и въ тотъ-же мигъ обратилась *въ криницу* и потекла *рудою* (потокомъ). Съ той поры ежегодно въ тотъ-же день и часъ въ той криницѣ разцвѣтаетъ тотъ-же бѣлоснѣжный цвѣтокъ и рѣдко кто его видитъ, потому что онъ цвѣтетъ одно мгновеніе и сорвать не дается. А если-бы кто тотъ цвѣтокъ сорвалъ, то и криница-ключъ закрылась-бы въ тотъ мигъ".

*) Слово родникъ тождественно съ употребляющимися и доселѣ въ Черниговщинѣ словами: *рудникъ, руда, рудка*, означающими вообще потокъ, почему небольшія рѣчки и до сихъ поръ носятъ безымянное названіе *рудъ* и *рудокъ*. Г. Багалѣй, описывая лѣтописный *Носовъ на Рудѣ* (Истор. Сѣв. Земли, стр. 150), не хочетъ признать его въ *Носовкѣ* нѣжинскаго уѣзда, потому что рѣчка при ней называется Носовкой, а ищетъ такого мѣста гдѣ-нибудь на Рудѣ или Рудні, но нигдѣ другого *Носова* не находитъ. Другая *Носовка* возлѣ *Рудни* на старинныхъ картахъ показана близъ р. Сновки, городнянскаго уѣзда, невдалекѣ отъ Бѣлоуса и др. мѣстъ, упоминавшихся въ лѣтописяхъ сраженій.

[1]) Криницъ сельный.

Назначеніе *криницы* совсѣмъ иное, чѣмъ назначеніе русалокъ. *Криница*—это славянская, *сѣверянская* богиня плодородія, обилія. Криничная вода считается благотворной во всевозможныхъ критическихъ случаяхъ. Слѣдующій *наговоръ* даетъ понятіе о той роли, какую играетъ *Криница* въ числѣ *сѣверянскихъ божествъ*.

„Добрывечоръ *Криниче*,
Красная дѣвице!
Вода—дочко Ульяно,
Земле—мати Тетяно,
Камне—брате Петро [1]),
Поздоровляю васъ изъ понедилкомъ
Пріймайте хлибъ-силь,
Давайте намъ водици на добро,
Давайте (скотини, птици и т. п.) плидъ, спиръ".

Въ этомъ наговорѣ криница олицетворяется въ образѣ *красной дѣвицей*, дочь ея—вода, мать—земля, братъ—камень.

Я не берусь дѣлать изъ этого наговора какіе либо выводы; укажу только, въ какихъ случаяхъ прибѣгаютъ въ народѣ къ *криницѣ*, какъ *богинѣ плодородія*. Если желаютъ, чтобы корова давала больше молока (спиръ), то хозяйка, отрѣзавъ кусокъ хлѣба, несетъ его *вечерней зарей* къ криницѣ, чтобы никто не видѣлъ, кланяется *криницѣ* и опустивъ въ ея ключъ „окраецъ", произноситъ вышенаписанный *наговоръ*, и оставивъ хлѣбъ на ночь въ водѣ, возвращается домой. На утро на зарѣ хозяйка снова идетъ къ *криницѣ*, стараясь, чтобы никто ее не увидалъ, кланяется ей, повторяетъ свой наговоръ, вынимаетъ опущенный съ вечера въ воду хлѣбъ и вмѣстѣ съ зачерпнутою *криничной водою* несетъ домой. На порогѣ хаты кладетъ вверхъ дномъ ведро, на ведро вѣко (крышку) изъ хлѣбной дѣжи, а на вѣко хлѣбъ бывшій въ *криницѣ* и припускаетъ скотину съѣсть его, а затѣмъ выпить и воду, зачерпнутую хозяйкою изъ криницы. Народъ вѣритъ, что послѣ этого скотина получитъ приплодъ и будетъ давать больше молока. Здѣсь прямо указывается на зависимость плодородія, обилія отъ *криницы*, какъ божества.

Сообщ. **П. Литвинова.**

[1]) Ульяна съ греческаго значитъ волнистая, Тетяна—повелительница, а Петръ—камень.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ

Світлана Темгеневська
науковий співробітник відділу фондів

Щороку фонди музею-заповідника поповнюються новими експонатами. У 2019 році, за першу частину півріччя, маємо сто сорок сім одиниць зберігання. Це предмети археології, вишивка, кераміка, книги тощо. Поповнилась колекція нумізматики. Музей придбав пам'ятну монету номіналом 2 гривні, яку випустив Національний банк України до 200-річчя з дня народження видатного письменника, публіциста, етнографа, історика Пантелеймона Куліша, який п'ять років жив та навчався у Новгороді-Сіверському. На аверсі монети розміщено: угорі ліворуч - малий Державний герб України, під яким написи: Україна, 2 гривні, 2019 (ліворуч на дзеркальному тлі) і логотип Банкнотно-монетного двору Національного банку України (внизу). Праворуч – вишитий рушник і цитата з Кулішевого листа до дружини Ганни Барвінок: "Зовсім інша була б річ, якби ми єдиними устами і єдиним серцем працювали над пробудженням суспільно-національної свідомості в Україні". На реверсі монети зображено портрет Куліша, роки його життя і літери алфавіту. Монета вже знайшла своє місце в музейній експозиції.

Нещодавно науковці музею їздили до с. Пушкарі, Новгород-Сіверського району за новими експонатами. Так, фонди поповнилися народними іконами – «Святий Миколай» та «Трійця». Їх музею подарувала кандидат історичних наук, доцент кафедри археології Санкт-Петербурзького університету Валентина Бєляєва, яка протягом 30 років досліджує в с. Пушкарі пам'ятки періоду палеоліту.

Пушкарівські стоянки являють собою різноманітні, багаті інвентарем та житлами поселення кам'яної доби, вік яких не менше 20 тисяч років.

Отримали величезне задоволення від спілкування з дослідницею, почули цікаву розповідь про життя Homo sapiens, а ще й самі шукали історичні артефакти – знайшли декілька предметів з кременю.

Наразі акція «Подаруй музею експонат» триває. Аби ваші старовинні речі не загубилися та не припадали пилом на горищах – подаруйте їм нове життя, приносьте їх до музею!

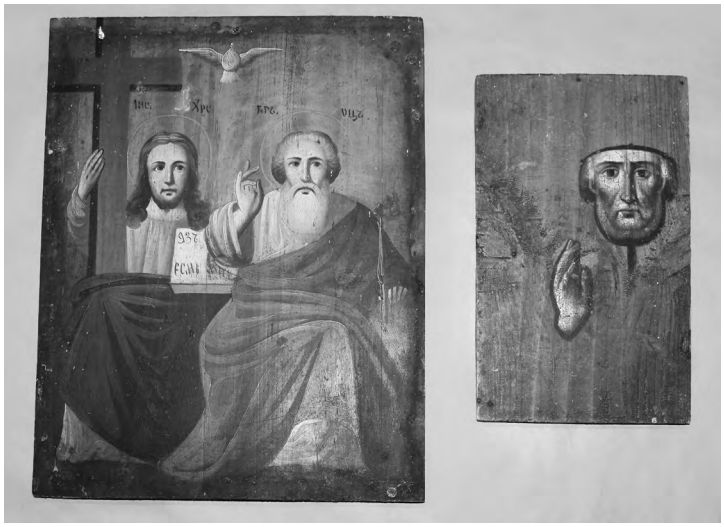

Засновники: Чернігівська обласна рада КЗ Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»
Свідоцтво про реєстрацію: ЧГ №662-311Р від 9.01.2019 р.
Адреса редакції: 16000, Чернігівська область, м.Новгород-Сіверський, вул. Пушкіна, 1
e-mail: slovo@cg.ukrtel.net
Електронна версія на сайті - ns-nslovo.org.ua
Наклад - 300 примірників. **Замовлення №3256**
Друк: ФОП Скиба А.О.,Чернігівська обл., м. Мена, вул. Армійська, 23, тел. (099) 033 55 84

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів). За точність викладених фактів і цитувань несе відповідальність автор (автори).

«Новгород-Сіверські старожитності»

Редакційна колегія:
Олена Матюк Олена Радченко
Ніна Авдієнко Ірина Лобачова
Світлана Дубовець Наталія Коврижко
Віталій Шкребінь

Розповсюджується безкоштовно
Редакція газети «Новгород-Сіверські старожитності» запрошує до співпраці краєзнавців, науковців, істориків, літераторів.